O‘ZBEK FOLKLOPSHUNOSLIGINING SHAKLLANISHI, TADRIJIY TARAQQIYOTI VA YANGILANISH TAMOYILLARI

Moxichehra Jumaboyeva
Samarqand davlat pedagogika instituti
1-kurs talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24484995

ANNOTATSIYA

Maqolada o‘zbek folklorshunosligining shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari va zamonaviy yangilanish tamoyillari yoritiladi. Xalq og‘zaki ijodi namunalarini to‘plash, tasniflash va ilmiy o‘rganish jarayonlari tahlil qilinib, G‘ozi Olim Yunusov, Abdurauf Fitrat, Elbek, Hodi Zarif va boshqa olimlarning sohaga qo‘shgan hissasi ko‘rsatiladi. Shuningdek, mustaqillik davrida milliy merosga munosabat va zamonaviy folklorshunoslik vazifalari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek folklori, folklorshunoslik, xalq og‘zaki ijodi, doston, baxshi, marosim folklori, milliy meros.

KIRISH

Xalq og‘zaki ijodi har bir xalqning tarixiy xotirasi, ma’naviy tajribasi va badiiy tafakkurini aks ettiruvchi bebaho merosdir. Ertak, doston, afsona, rivoyat, maqol, qo‘shiq, lapar va marosim folklori namunalari xalqning turmush tarzi, urf-odatlari, orzu-intilishlari hamda dunyoqarashini o‘zida mujassam etadi. Bu asarlar avloddan avlodga og‘zaki tarzda yetib kelgani sababli xalqning kundalik hayoti va tarixiy tasavvurlarini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Folklorni ilmiy o‘rganish nafaqat asar mazmunini, balki uning yaratilishi, ijro etilishi, tarqalishi, variantlari va xalq hayotidagi o‘rnini ham tahlil qilishni talab etadi. Shu bois folklorshunoslik tarix, etnografiya, tilshunoslik, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik bilan uzviy bog‘liqdir. Folklor namunasi ko‘pincha muayyan marosim, mavsum, oilaviy voqea yoki jamoaviy yig‘in bilan aloqada yashaydi. Uni kontekstdan ajratib o‘rganish asarning ayrim ma’nolarini to‘liq anglashga to‘sqinlik qilishi mumkin.

O‘zbek folklorshunosligining taraqqiyotini o‘rganish xalq ijodiga bo‘lgan ilmiy munosabat qanday shakllanganini, materiallar qanday to‘planganini va bugungi tadqiqotlarda qanday yondashuvlar qo‘llanayotganini ko‘rsatadi. Ushbu maqolada sohaning tarixiy ildizlari, muhim bosqichlari va zamonaviy izlanishlaridagi yangilanish tamoyillari qisqacha ko‘rib chiqiladi.

FOLKLORSHUNOSLIKNING TARIXIY ILDIZLARI

O‘zbek folklorshunosligining tarixiy ildizlari qadimiy xalq og‘zaki ijodi va u haqidagi yozma manbalarga borib taqaladi. Mahmud Koshg‘ariyning XI asrda yaratilgan «Devonu lug‘otit turk» asarida maqollar, hikmatli iboralar va she’riy parchalar keltirilgan bo‘lib, ular turkiy xalqlarning qadimiy badiiy tafakkurini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Bu kabi yozma yodgorliklar xalq tilida yashagan iboralar va badiiy shakllarning tarixiy izlarini saqlab qolgan.

Qadimiy manbalarda xalq ijodiga oid namunalar uchrasa-da, folklorshunoslikning mustaqil fan sifatida shakllanishi keyingi davrlarda xalq ijodini muntazam to‘plash, yozib olish va ilmiy tahlil qilish bilan bog‘liq. Og‘zaki ijodning o‘ziga xos xususiyati — bir asarning turli ijrochilar tomonidan turlicha aytilishi, ayrim qismlarining o‘zgarishi yoki yangi tafsilotlar bilan boyishidir. Shuning uchun folklor tadqiqotchilari matnning birgina ko‘rinishiga emas, uning variantlariga ham e’tibor qaratadilar.

Folklor namunalarining yozib olinishi ularni yo‘qolib ketishdan saqlash bilan birga, kelajakda qiyosiy o‘rganish imkonini ham yaratadi. Qayd etilgan matn, ijrochi haqidagi ma’lumot, yozib olingan joy va vaqt kabi tafsilotlar ilmiy qiymatni oshiradi. Shu jihatdan dastlabki to‘plovchilik ishlari keyingi folklorshunoslik taraqqiyotining muhim poydevori bo‘lgan.

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA FOLKLORGA E’TIBOR

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida xalq tili, tarixi, urf-odatlari va og‘zaki ijodiga bo‘lgan qiziqish kuchaydi. Ma’rifatparvar ziyolilar xalq ijodini milliy madaniyat va tarixiy xotiraning muhim qismi sifatida qadrladilar. Folklor namunalari xalqning dunyoqarashi, axloqiy mezonlari va estetik qarashlarini anglashga yordam beruvchi material sifatida qarala boshladi.

Abdurauf Fitrat va Elbek xalq adabiyoti, milliy til hamda madaniyat masalalariga e’tibor qaratib, folklor namunalarini to‘plash va o‘rganishga hissa qo‘shdilar. Bu davrda xalq ijodini yozib olish, ijrochilar va materiallar haqida ma’lumot qayd etish kabi ishlar keyingi ilmiy izlanishlarga zamin yaratdi. Folklorga qiziqish milliy adabiyotni rivojlantirish, xalq tili imkoniyatlarini anglash va madaniy merosni qadrlash bilan ham chambarchas bog‘liq edi.

Xalq ijodini o‘rganish jarayonida og‘zaki namunalarni yozma shaklga keltirish muhim vazifa bo‘ldi. Biroq yozib olishda ijrochining o‘ziga xos uslubi, sheva xususiyatlari va aytish jarayonidagi tabiiylikni imkon qadar saqlash zarur. Shu masalalar keyinchalik folklor matnlarini nashr etish va ilmiy tahlil qilishda ham dolzarb bo‘lib qoldi.

1920–1930-YILLAR: FOLKLORSHUNOSLIKNING ILMIY ASOSLARI

1920–1930-yillar o‘zbek folklorshunosligi tarixida muhim bosqich bo‘ldi. Bu davrda xalq og‘zaki ijodi namunalarini to‘plash, yozib olish va tasniflash ishlari faollashdi. Ertak, qo‘shiq, lapar, o‘lan, afsona, rivoyat va dostonlar ilmiy o‘rganish uchun qayd etila boshladi. Janrlarni ajratish va materiallarni tartibga solish folklor merosini tizimli tahlil qilishga yordam berdi.

G‘ozi Olim Yunusov folklor namunalarini to‘plash va o‘rganish ishlarining dastlabki tashkilotchilaridan biri bo‘lib, materiallarni qayd etish va tartibga solishga katta hissa qo‘shdi. To‘plovchilik faoliyati xalq ijodining turli shakllarini ilmiy muomalaga kiritish imkonini yaratdi. Bunday ishlar folklorni faqat badiiy zavq manbai emas, balki tadqiqot uchun muhim dalillar majmuasi sifatida qarashga yo‘l ochdi.

Hodi Zarif o‘zbek folklorshunosligining ilmiy maktabi shakllanishida alohida o‘rin tutdi. U folklor asarlarini to‘plash, arxivlashtirish, nashrga tayyorlash va tahlil qilishga e’tibor qaratdi. Uning ilmiy qarashlarida asarning ijrochisi, ijro muhiti va variantlarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etdi. Dostonni faqat matn sifatida emas, balki baxshi ijrosi va an’anasi bilan bog‘liq hodisa sifatida ko‘rish folklor tadqiqotlarining mazmunini boyitdi.

Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, Ergash Jumanbulbul o‘g‘li va Po‘lkan shoir kabi baxshilar ijrosidagi dostonlarning yozib olinishi xalq epik merosini saqlash va ilmiy o‘rganish imkoniyatlarini

kengaytirdi. Baxshilar repertuaridagi asarlar xalqning qahramonlik, adolat, vafodorlik, el-yurtga sadoqat kabi qarashlarini o‘zida aks ettiradi. Ularning ijro an’analari dostonchilik san’atining davomiyligini ham ko‘rsatadi.

1940–1980-YILLAR: TADQIQOTLAR KO‘LAMINING KENGAYISHI

XX asr o‘rtalaridan boshlab folklorshunoslikda janrlarni tasniflash, matnlarni nashr etish va nazariy tahlil qilish ishlari kengaydi. Doston, ertak, maqol, qo‘shiq, bolalar folklori va marosim ijodi alohida tadqiqot yo‘nalishlariga aylandi. Har bir janrning shakli, mazmuni, badiiy vositalari va xalq hayotidagi vazifasi tahlil qilindi.

«Alpomish», «Go‘ro‘g‘li», «Ravshan», «Kuntug‘mish» va «Rustamxon» kabi dostonlar xalqning qahramonlik tasavvurlari, axloqiy qarashlari va tarixiy xotirasini o‘rganishda muhim manba bo‘ldi. Dostonlarni ijro usuli, baxshi repertuari, obrazlar tizimi va variantlari bilan birgalikda tahlil qilishga e’tibor kuchaydi. Epik asarlarda voqealar rivoji, qahramon sinovlari va konfliktlar xalqning ideal qahramon haqidagi qarashlarini ochib beradi.

Muzayyana Alaviya xalq qo‘shiqlari va marosim folklorini o‘rganib, o‘lan, yor-yor, lapar va kelin salom kabi janrlarni to‘plashga hissa qo‘shdi. Bu janrlar xalqning oilaviy hayoti, to‘y marosimlari, his-tuyg‘ulari va jamoaviy munosabatlarini ifodalaydi. Marosim folklorini o‘rganish qo‘shiqning matni bilan bir qatorda uning vazifasi, aytiladigan vaqti hamda ijro sharoitini aniqlashni talab etadi.

Mansur Afzalov xalq ertaklari, afsona va dostonlarni o‘rganish orqali xalq nasrining ilmiy tadqiq etilishini rivojlantirdi. Ertaklarda uchraydigan syujetlar, qahramonlar, sehrli yordamchilar va sinovlar xalqning tasavvur olamini aks ettiradi. To‘ra Mirzayev dostonchilik, baxshilar repertuari va epik merosni o‘rganish yo‘nalishida muhim faoliyat olib bordi. Uning tadqiqotlari doston matnlarini nashrga tayyorlash va ilmiy o‘rganishda ahamiyatlidir.

Mazkur bosqichda folklor materiallarini ilmiy nashr qilish, janrlar bo‘yicha tartiblash va nazariy tushunchalarni rivojlantirishga e’tibor qaratildi. Natijada xalq ijodining turli qatlamlarini o‘rganish uchun kengroq manba bazasi shakllandi.

MUSTAQILLIK DAVRIDA O‘ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGI

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy tarix, urf-odatlar va ma’naviy merosni yangicha yondashuv asosida o‘rganish imkoniyatlari kengaydi. Folklor xalqning milliy o‘zligini anglash, tarixiy xotirasini saqlash va madaniy davomiyligini ta’minlovchi muhim vosita sifatida talqin qilina boshladi. Milliy qadriyatlar va mahalliy an’analarni o‘rganishga bo‘lgan e’tibor folklorshunoslik tadqiqotlarining dolzarbligini oshirdi.

Mamatqul Jo‘rayev, Jabbor Eshonqulov va Shomirza Turdimov kabi olimlarning tadqiqotlari folklor nazariyasi, marosimlar, mifologik qarashlar, dostonchilik va folklorshunoslik tarixini o‘rganishga xizmat qildi. Bu yo‘nalishdagi ilmiy ishlar folklor hodisalarining mazmunini kengroq madaniy va tarixiy kontekstda talqin qilishga yordam beradi.

Mamatqul Jo‘rayev va Jabbor Eshonqulovning «Folklorshunoslikka kirish» qo‘llanmasida folklor janrlari, syujet, motiv va xalq ijodini ilmiy o‘rganish masalalari yoritilgan. Shomirza Turdimovning folklorshunoslikning yangilanish tamoyillariga oid ishlari esa zamonaviy tadqiqot yo‘nalishlarini anglashda muhim ahamiyatga ega. Mustaqillik davrida folklorni

o‘rganish faqat matn tahlili bilan cheklanmay, uning xalq hayotidagi vazifasi va bugungi kundagi davomiyligini ham ko‘rib chiqishga intildi.

ZAMONAVIY FOLKLORSHUNOSLIKNING YANGILANISH TAMOYILLARI

Bugungi folklorshunoslik an’anaviy xalq ijodi bilan bir qatorda zamonaviy muhitda yuzaga kelayotgan folklor hodisalarini ham o‘rganmoqda. Internet folklori, shahar folklori, zamonaviy hikoyalar, urf-odatlarning yangi ko‘rinishlari ham tadqiqot obyekti bo‘lib bormoqda. Folklor doimo o‘zgaruvchi va yashovchan hodisa bo‘lgani uchun uning yangi shakllarini kuzatish xalq ijodining bugungi holatini anglashga yordam beradi.

Zamonaviy folklorshunoslikning muhim tamoyillaridan biri tarixiylikdir. Bu tamoyil folklor namunalarini o‘z davri, ijtimoiy muhiti va madaniy sharoiti bilan bog‘liq holda o‘rganishni nazarda tutadi. Asarning kelib chiqishi, tarqalishi va o‘zgarishlarini aniqlash uning mazmunini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Variantlilik tamoyili og‘zaki ijodning turli ijrochilar va hududlar ta’sirida o‘zgarib borishini hisobga oladi. Bir ertak yoki dostonning bir necha ko‘rinishi mavjud bo‘lishi tabiiy holatdir. Variantlarni qiyoslash orqali syujetning barqaror qismlari, mahalliy o‘zgarishlar va ijrochining ijodiy hissasi aniqlanishi mumkin.

Ijro va kontekst birligi folklor asarini ijrochisi, joyi, vaqti va ijro sharoiti bilan birga tahlil qilishni talab etadi. Masalan, to‘y marosimida aytiladigan yor-yorning vazifasi oddiy qo‘shiqdan farq qiladi: u marosim jarayoniga hamohang bo‘lib, ishtirokchilarning kayfiyati va urf-odat bilan bog‘liq ma’nolarni ifodalaydi. Shu sababli matnni qayd etish bilan birga ijro holatini ham hujjatlashtirish muhim.

Fanlararo yondashuv folklorni tarix, etnografiya, tilshunoslik, musiqa va madaniyatshunoslik bilan bog‘liq holda o‘rganishga imkon beradi. Bunday yondashuv folklor namunalarining til xususiyatlari, tarixiy mazmuni, musiqiy shakli va ijtimoiy vazifalarini birgalikda ko‘rib chiqadi. Raqamlashtirish esa audio, video va elektron arxivlar orqali folklor merosini saqlash, tartibga solish va kelajak avlodga yetkazishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Bugungi kunda folklor namunalarini ishonchli qayd etish, hududiy merosni o‘rganish, arxivlarni boyitish va yosh tadqiqotchilarning ilmiy ko‘nikmalarini rivojlantirish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalar materiallarni saqlashni yengillashtirsa-da, yozuvlarning ilmiy tavsifi, manba ma’lumotlari va mualliflik-ijrochilik tafsilotlarini to‘g‘ri qayd etish zarur.

XULOSA

O‘zbek folklorshunosligi xalq og‘zaki ijodining qadimiy ildizlari asosida shakllanib, to‘plovchilik, tasniflash va nazariy tadqiqot bosqichlarini bosib o‘tdi. G‘ozi Olim Yunusov, Abdurauf Fitrat, Elbek, Hodi Zarif va keyingi avlod olimlarining faoliyati sohaning rivojlanishida muhim o‘rin tutdi. Ularning izlanishlari xalq ijodi namunalarini saqlash, ilmiy muomalaga kiritish va tadqiq etish uchun zamin yaratdi.

Mustaqillik davrida folklor merosini milliy qadriyatlar nuqtayi nazaridan o‘rganish kengaydi. Zamonaviy folklorshunoslik esa tarixiy manbalarni chuqur tahlil qilish, ijro an’analarini saqlash, raqamli texnologiyalardan foydalanish va yangi folklor shakllarini tadqiq

etish bilan rivojlanmoqda. Xalq og‘zaki ijodini o‘rganish va asrab-avaylash milliy xotira, madaniyat va ma’naviyatning davomiyligini ta’minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Turdimov Sh.G‘. O‘zbek folklorshunosligining yangilanish tamoyillari. O‘quv-uslubiy majmua. – Toshkent, 2016.
2. Jo‘rayev M., Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2017.
3. Jo‘rayev M. O‘zbek folklorshunosligi (biobibliografik tadqiqot). – Toshkent, 2021.
4. Alpomish. Aytuvchi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li. Nashrga tayyorlovchi To‘ra Mirzayev. – Toshkent: Fan, 1999.
5. Zarifov H.T. O‘zbek xalq dostonlarining tarixiy asoslari bo‘yicha tekshirishlar // Po‘lkan shoir. Tadqiqotlar. – Toshkent: Fan, 1976.
6. ZiyoNET elektron kutubxonasi. «Folklorshunoslikka kirish».
7. Amonov U. XX asr boshlarida o‘zbek folklorining o‘rganilishi tarixi. PhD dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2018.